

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Այն մարդը, որ պէտք է խաղաղ հանգչէր փառքի թաւեայ բարձերի վերա, կորաւ անյայտութեան մէջ: Շատերը փորձեցին լուծել այս խորհրդաւոր անհետացումի կնճիւր: Ի զուր: Ահա մի նոր փորձ եւս. Խաչատուր Արովեանի անյայտ բացակայումը, Ա. Բակունց*):

Արդե՞օք յաջողել է Ա. Բակունց պատուել անյայտութեան քօղը: Տարաբախտաբար, ո՛չ: Կարելի է ասել, որ եղած քօղի վրա պարգել է մի նոր եւ բանաստեղծական շղարշ:

Երիտասարդ հեղինակը տրամադրել է նոր եւ մինչեւ այժմ անծանօթ նիւթեր եւ եկել է այն օտարոտի եղբակացութեան, թէ Արովեանի չքացումը գաղտնի կապ է ունեցել 1848 թւի փետրւարեան յեղափոխութեան հետ, այսինքն, մեծ ընդվզումի ձայնը հրապուրել է Արովեանին եւ ստիպել թողնել տուն-տեղ, ընտանիք եւ անցնել անխլօրէն Երասխը դէպի Տաճկահայաստան եւ այնտեղից էլ թերեւս մի ուրիշ(°) տեղ:

Այս անհեթեթ գաղափարը կաշկանդել է հեղինակի մտածողութիւնը եւ թիւր ու կամայական ուղղութիւն տւել ամբողջ հետազոտութեան:

Արտասովոր ներողամտութեամբ անպարտ է արձակել պ. Բակունց այն անձերին, որոնք անպայման համարատու են տիւր իրողութեան, եթէ ոչ իսկական մեղաւորներ:

Նա անզցոյշ է, երբ պնդում է, որ գաւառապետն ու ոստիկանապետը, այդ երկու ռեբրիմները անբախտ Արովեանի, կատարել են իրենց պարտականութիւնը խղճմտօրէն, ամիսներ շարունակ, որպէս թէ որոնել են, եւ բնաւ յանցապարտ չեն, եթէ արդիւնքի չեն հասել:

Սակայն, փաստերը այլ բան են ասում, այն փաստերը, որ բերում է ինքը Բակունցը:

*) Ակսէլ Բակունց, Խաչատուր Արովեանի անյայտ բացակայումը, Երեւան, 1932.

Արուվեանը՝ դուրս է եկել տանից 1848 թւին ապրիլի 2ին եւ այլեւս չի վերադարձել:

Մարտ 9ից նա արդէն արձակւած էր տեսչական պաշտօնից, եւ մնացել էր դպրոցում որպէս սրաշտօնակատար տեսչի մինչեւ նոյն ամսի 31. նոր տեսուչը, նրա փոխանորդը, ոմն Տուրկեստանով ժամանել էր մարտի 30ին եւ նոյն օրն եւեթ շաապել էր ստանալ դպրոցի դիւանը: Բայց հազիւ կարողացել էր ստուգել նախորդ տարւայ գործերը: Զարմանալի է որ այդքան անհամբեր նոր տեսուչը չէ շարունակել հաշւառութիւնը հետեւեալ՝ մարտի 31 եւ ապրիլի 1 օրերը: Այն ինչ մարտի 31ին Արուվեանը թուում է թէ եղել է դպրոցում, քանի որ իր ձեռքով կազմած ցուցակը ուսուցչական ռոճիկները վերաբերում է այդ օրւան: Աւստոս, որ Բակունց տւել է միայն Արուվեանի ստացականը. արժէր բերել ամբողջ ցուցակը: Հին տեսուչը թէեւ արդէն պաշտօնաթող էր մարտի 9ից, բայց շարունակել է վարել դպրոցի գործերը մինչեւ մարտի 31, եւ չնայելով այս հանգամանքին, նրա ռոճիկը հաշւած է միմիայն մինչեւ մարտի 9ը, որ է 9 րուբլի 33 կոպեկ: Պաշտօնակատարութեան համար վարձատրութիւն չեն տւել, մի բան, որ բնորոշում է իշխանութեան անարդար վերաբերումը դէպի երէկւայ տեսուչը:

Միանգամայն բնական է հարցնել, ինչո՞ւ Արուվեանի յաջորդը, որ այնպէս հապճեպով, իր դալստեան օրն եւ եթ ձեռքը դրել էր դպրոցի գործերի վերա, յանկարծ դադում է իր աշխոյժը եւ չի հետաքրքրւում դպրոցական գործով ո՛չ մարտի 31, ո՛չ ապրիլի մէկին, եւ ոչ երկուսին: Ապրիլի 3ին լսում է, որ Արուվեանը նախորդ օրը տանից դուրս եկել եւ դեռ չէ վերադարձել եւ հարկ է տեսնում անյապաղ յայտնել գաւառապետին: Այլեւ խնդրում է նրան զրկել մի պաշտօնական անձ ներկայ լինելու դպրոցական հաշիւների քննութեան, կարծես վստահ էր, որ Արուվեանի կորուստը անդառնալի է:

Զարմանալի չէ՞ նոր տեսչի այս նոր փութկոտութիւնը եւ այն էլ երեքօրեայ քննածութիւնից յետոյ: Արուվեան կարող էր գիշերած լինել բարեկամի մօտ, դուրս էր հայրենի գիւղն էր գնացել կամ գործով մնացել մի այլ տեղ: Բնական էր սպասել մինչեւ խնդիրը պարզւէր, արդեօք չքացումը ժամանակաւոր է թէ ընդմիշտ: Նոր տեսչի բռնած դիրքը ինքնին կասկած է յաբուցանում, կարծես նա գիտէր որ վերադարձը անյոյս էր:

Նոր տեսչի երեքօրեայ հանգիստը հասկանալու համար, ենթադրեցինք, որ թերեւս տօնական օրերն են եղել, որ արգելել

են դործը շարունակելու: Մարտի 31 արդարեւ կիրակի օր էր 1848 թւին, մեծ պատի կիրակիներէց մէկը, եւ հետեւապէս հասկանալի է Տուրկեստանովի դադարը միայն այդ օրւան համար: Յաջորդ երկու օրը, ապրիլի 1 եւ 2 տօն չկար եւ ուրեմն անհասկանալի, որ նա չէր շտապել ստանձնելու դպրոցը:

Մի այլ կնճիռ: Տեսանք որ Բախունցի հրատարակած վաւերագրից երեւում է որ Աբովեան մարտի 31ին կազմել է ուսուցիչների ուժեղացուցակը, որի հիմամբ նոյն Բախունցի ասում է, որ մարտի 31ին Աբովեան վերջին անգամ դուրս է գալիս դպրոցից, առանձնանում իր սենեակում եւ անհետ կորչում: Սակայն, մարտի 31ին կիրակի էր, դպրոցը փակ, եւ Աբովեան չէր կարող ո՛չ դպրոցում լինել, ո՛չ ուժեղացուցակը կազմել ու իր բաժին 9 բուրլին ստանալ: Այսպէս ուրեմն Աբովեանի ստացականը (չջ 51) եթէ վաւերական է, չէ կարող դուրս գալ մարտի 31ին:

Աբովեան ուսուցիչների ուժեղացուցակը պատուիրել էր, բայց մարտամուտայ արձանագրութիւնը չէր կազմել եւ որովհետեւ, ըստ Բախունցի, առանց այդ արձանագրութեան չէր կարելի նոր «գերամական գրանցումներ անել մայր մատեանում», ուստի նոր տեսուչը կեղծում է Աբովեանի ստորագրութիւնը եւ ուսուցիչներին ստորագրել տալիս, այսինքն կազմում է արձանագրութիւնը եւ ստորեւ դնում Աբովեանի ձեռքը:

Պէտք է խոստովանեմ, որ ո՛չ այս ձեւակերպութեան իմաստը եւ ոչ էլ կեղծարարութեան անհրաժեշտութիւնը չեմ հասկանում: Նոր տեսուչը, այլ եւ դաւառապետը, որ դպրոցի պատուաւոր տեսուչն էր, իրաւագոր էին ամէն ինչ գործել դպրոցի նկատմամբ, քննել հաշիւներ, բաշխել ուժեղացուցակներ, կազմել արձանագրութիւն, առանց պէտք ունենալու արձակած տեսչին, թող թէ կեղծելու նրա ստորագրութիւնը:

Կեղծարարութիւնն աւելի դատապարտելի է քան արձանագրութեան վերաբերեալ ձեւականութիւնը: Այս եւս մի տխուր վկայական այն դպրոցական մթնոլորտի բարոյագիտութեան, որից հեռացաւ Աբովեան:

Նոր տեսուչը ամսի 3ին խնդրել էր դաւառապետին, որ մի լիազօր նշանակէ դպրոցական գործերը քննելու համար: Գաւառապետը նշանակել էր ոստիկանապետին: Սրա ներկայութեան ստուգել էին դրամարկղը, քննել հաշիւմատեանները եւ ոչ մի կեղծում չէին գտել: Այս քննութիւնը կատարել էր ամսի 6ին: Իսկ սրանից առաջ, հարկ էին տեսել կեղծել Աբովեանի ստորա-

գրութիւնը, երեւի առանց ոստիկանապետի մասնակցութեան : Անհասկանալի վարմունք :

Գաւառապետը ապրիլի 8ին պատելիւրում է վերջապէս ոստիկանապետին սկսել Արովեանի գործի քննութիւնը : Ապրիլի 20ին նոյն գաւառապետը հաղորդում է փոխարքային : Պէտք է կարծել, որ 12 օրեայ ապարդիւն որոնումներով գաւառապետը գործը փակած է համարել եւ այս մասին յայտնել բարձրագոյն իշխանութեան : Հաւանօրէն փոխարքայի դիւանէն նոր հրահանգ է գալիս գաւառապետին : Մայիսի 17ին ոստիկանապետը դիմում է դպրոցի տեսչին եւ հարցնում, արդեօք Արովեան դրամական զեղծումներ չի արել եւ հարկադրեւէ փախչել : Ոստիկանապետը ինքը անձամբ ներկայ էր եղել դրամարկղի եւ մատեանների քննութեան, դիտէր որ ամէն ինչ իր տեղն էր եւ ուրեմն իր դիմումը միանգամայն աւելորդ էր : Թւում է, որ բարձրագոյն իշխանութեան առաջ արդարանալու համար գաւառապետը եւ ոստիկանապետը փորձ են անում դրամական վատնում գտնել եւ տեսչի անհետացման մի հիմ գտնել, արատաւոր հիմ : Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առնում այնուհետեւ ոստիկանապետը, ի՞նչ խուզումներ կատարում, յայտնի չէ : Հաւաստի է միայն, որ այս անգամ եւս գործը փակած է համարւում յունիսի 24ից առաջ : Նոր տեսչի փոխանորդ Վեքիլովը իր յունիսի 24ի հաղորդագրութեան մէջ, յայտնում է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսչին, որ ոստիկանութիւնը սաւարտել է Արովեանի գործի քննութիւնը եւ ներկայացրել ուր հարկն է :

Յուլիսի 31ին Երասխի ափին գտնում են մի կմախք : Ոստիկանութիւնը դռն կը լինէր, եթէ կարելի լինէր ապացուցանել, որ Արովեանի կմախքն է : Սակայն, բժշկական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ մատաղահաս աղջկայ ոսկորներ են : Խոր-Վիրապի մօտերքը գտնւած կօշիկը եւս նոյն նպատակին է ծառայում, բայց դարձեալ անյաղող : Վերջին երկու պարագաները իսկապէս կապ չունին Արովեանի գործի հետ, դոնէ անմիջական կապ, այսինքն, ոստիկանութեան որոնումների արդիւնք չեն, այլ պատահական յայտնութիւններ քրէական բնաւորութեամբ :

Արովեանի գործը երկու շրջան է ունեցել, ապրիլի 6ից մինչեւ ապրիլի 20. եւ մայիսի 17ից մինչեւ նախքան յունիսի 24 : Հակառակ Ա. Բակունցի հաստատութեան թէ ոստիկանապետը եւ գաւառապետը ամէն ջանք գործ են դրել գտնելու Արովեանին, տեսնում ենք, որ ընդհակառակը, այդ երկու պաշտօնեաները շատ անփոյթ վերաբերում են ունեցել, ոչ մի լուրջ քայլ չեն արել,

ո՛չ մի հարցուփորձ, ո՛չ մի հետախուզութիւն տեղի չէ ունեցել. զլացել են անգամ սուրհանդակներ զրկել Երեւանից դէպի դուրս տանող գլխաւոր ուղիները: Ընտանեկան հարցաքննութիւնն անգամ շատ պակասաւոր է: Ընտանիքին վերագրած այն յայտարարութիւնը, որ վերջին երեք օրը Արովեան անքուն գիշերներ է ունեցել, նոյնն է, ինչ որ ասել է ծառան եւ այս տեղեկութիւնն եւս չի հաստատուում, եթէ մարտի 31 թւակիր ստացականը գրւած է ալրերլի մէկին, ինչպէս հաւանական է թւում: Գննութիւնը չի աշխատել պարզել թէ ինը բուրլին յանձնե՞լ է Արովեան իր կնոջը, կամ ի՞նչ վիճակի մէջ է թողել իր գրքերը, ձեռագիրները, ինչպէ՞ս է բաժանել իր կնոջից եւ զաւակներից, արդե՞օք նկատելի էր որեւէ նշան հեռադնացութեան: Եթէ Արովեանի անհետանալը նախալճիւ ծրագրի ծնունդ լինէր, անկարելի է, որ այն դեպքուն մարդը որեւէ կերպով չմատնէր իր հոգեկան վիճակը վերջին հրաժեշտին:

Ա. Բախունց երկու նամակ է հրատարակել. երկուսն էլ գրւած են Երեւանից Թիֆլիս Գէորգ Ալիմեանին: Սա Արովեանի աշակերտն էր եւ բարեկամը: Իր ուսուցչի կորստեան լուրը առնելուց յետոյ չէ դադարել նամակներ գրել իր մերձաւորներին եւ տեղեկութիւններ խնդրել: Նամակագիրները անգրագէտ մարդիկ են: Առաջին նամակագիրը Արովեանի հեռանալը վերագրում է մի յանցագործութեան: Մի երկու տարի առաջ Արովեան մի գերմանացու հետ պէտք է բարձրանար Մասիսի գագաթը: Նրանց փորձը ձախողել էր. բայց եւ այնպէս, թուղթ էին գրել եւ հաւատացրել իրենց զրկողներին, որպէս թէ յաջող ելք են ունեցել: Վերջը քննութիւնը պարզել էր, որ նրանք իսկապէս չեն կարողացել բարձրանալ: Նամակ գրողն այն գաղափարն ունի, որ Մասիսի կատարը ելնելը մի յանձնարարութիւն էր, որ եթէ չկատարէին, պէտք է սլատուէին: Նամակագիրը կարծում է, որ գերմանացին գրել էր Արովեանին հետեւեալ նախադասացումը. «մէկ էլ որ էն նէմէցն մէկ գիր էր գրել Արովեանի վրէժն թէ ես էս գիրն քեզ գրեցի ես տեղ գրաց(?) ես էսպէս(») մեռա դու ինք քոյ գլխի չարէն տես, բայց որ էն գիրըն երկար չի քաշեց որ նայ դորաւ»:

Ընդգծած բառերը սխալ են կարդացուում: Նմեցը չէր կարող գրել թէ ես մեռայ եւ մեռած տեղը նամակ գրել: Տեղ գրաց(?) ոչինչ չէ նշանակում, պէտք է կարգաւ դէգգէրայ, օտար բառ է դործածական ժողովրդի բերանում եւ նշանակում է վկայաթուղթ: Գերմանացին գրում է թէ նամակս թող ծառայէ քեզ վկայաթուղթ, որ ասածս ճշմարիտ է: Եւ ի՞նչ է ասում: Փո-

խանակ՝ ես էսպէս մեռայ, առաջարկում ենք կարգալ՝ ես եայ
մեռայ կամ ես էսայ մեռայ: Գերմանացու տողերի իմաստն այն
է թէ իրեն արդէն սպառնում է պատիժ եւ Արովեանին զգուշա-
ցնում է, որ իր գլխի ճարը տեսնի: Հայ նամակագրի կարծիքով
Արովեան փախել է այս նամակի հետեւանքով, վերահաս պատժի
երկիւղից, որովհետեւ որպէս թէ նամակն ստանալուց քիչ յետոյ
է, որ անհետանում է Արովեան:

Անտարակոյս է, որ գերմանացին յայտնի երկրաբան Արիխն
է, որ յերաւի փորձել է բարձրանալ Մասիս՝ ընկերակցութեամբ
Արովեանի եւ այս առթիւ գժտութիւն էր ծագել նրանց մէջ:
Ա. Բախունց երկու սխալ է գործում, երկու անհիմն ենթադրու-
թեամբ: Նախ՝ կարծում է, որ Արովեանի ենթադրական թղթա-
կեցը Արիխը չէ, այլ մի ուրիշ անյայտ գերմանացի: Յետոյ են-
թադրում է, որ նրա նամակի այն տողերը, որ ինքը, ինչպէս
տեսանք, ուղիղ չէ կարդացել, խուլ ակնարկ են որպէս թէ փե-
տըրուարեան յեղափոխութեան: Երկու կամայական ենթադրու-
թիւնից ծագում է մի երրորդը. գերմանացու խորհրդաւոր ակ-
նարկը, որպէս թէ Արովեան հասկացել է եւ յափշտակած յեղա-
փոխութեան աւետիսից, թողել է տուն-տեղ եւ հեռացել, ուղ-
ղելով իր քայլերը դէպի կախարդիչ ձայնը:

Գէորգ Ակիմեանի երեւանի անգլադէտ թղթակիցը գրում է,
ի միջի այլոց, որ Արովեանի ձայնը Ղարսից է գալիս, «որ շատ
մարդ քոմակ ունի եւ շատ էլ չալիշ եմ գալիս, Գէորգ ջան, դարդ
չի անես նորա մասին աստեած ողորմած է»: Ա. Բախունց կար-
ծում է, որ «չալիշ եկողները» ոստիկանութիւնն է եւ Արովեանի
ազգականները, այսինքն այն անձինք, որ որոնում էին նրան:
Այն ինչ խօսքը նրանց մասին է, որոնք «քոմակ» են անում Արով-
եանին: Նամակագիրը յայտնում է չըմող լուրերից մէկը, որի
համաձայն Արովեան անցել է Կարս եւ այնտեղ չըջապատւած
«շատ մարդերով» ինչ-ինչ պատրաստութիւն է տեսնում գաղտնի
նպատակով:

Այս միտքը կրկնում է նաեւ երկրորդ նամակում՝ գրւած
մի ուրիշ անձի կողմից, բայց միեւնոյն շրջանից: Զանազան լու-
րեր կային ժողովրդի մէջ Արովեանի կորուստի առթիւ: Ասում
էին, որ այս տարի եւս պիտի սարը բարձրանար, վախեցաւ թէ
չկարենայ եւ փախաւ, կամ թէ տեսել են Զանգի ափին, ուր հրել
ձգել են գետը, տեսել են՝ Գանձակ հնամաշ շորերով, տեսել են՝
Կարս, տեսել են՝ Ակոռի մէկ քարի վրա նստած լալիս:

Այս լուրերը, մէկը միւսէն անհաւանական, պարապ երե-

ւակայութեան արդիւնք են: Ա. Բակունց ընդունելի է համարել, որ Աբովեան անցած լինի տաճկական սահմանը, ուրեմն մերձաւորապէս Կարսի լուրը:

Բողենշտետի ասելով, Աբովեան իր վերջին նամակում գրած է եղել թէ՛ վճռել է թողնել ռուսական ծառայութիւնը, դնալ Հայաստանի ներքին մասը եւ այնտեղ պարապել երկրագործութեամբ, որովհետեւ իր չնչին եկամուտները չեն գոհացնում քաղաքի պահանջներին:

Բակունցի աչքում Աբովեանի յայտարարութիւնը մի ապացոյց է ի նպաստ իր ենթադրութեան, որ նա կարող էր անցած լինել Երասխը: Սակայն, թւում է թէ Բողենշտետի ուղղած տողերը այլ բան չեն քան դառնացած սրտի վայրկեանական գեղմունք եւ սխալ կը լինէր այնտեղ ծրագրային խորհուրդ տեսնել: Աբովեան այնքան միամիտ չէր եւ ոչ անտեղեակ հայ գեղջկական կեանքին, որ լրջօրէն կարծէր թէ հնարաւոր էր աւելի ապահով ապրուստ գտնել գիւղում:

Հայաստանի ներքին մասը, ըստ Բակունցի, Տաճկահայաստանն է: Աբովեան որպէս թէ հիասթափւած էր ռուսներէջ եւ նաեւ հայ մթնոլորտից, սկսած Ներսէս Աշտարակեցոյց, ուստի եւ բարոյապէս պատրաստ էր թողնելու Ռուսահայաստանը: Բակունց Աբովեանին վերագրում է տաճկական համակրանք, որպէս հակադէցուցութիւն ռուսական յուսախարութեան: Այստեղ թւում է թէ մեղանչում է ճշմարտութեան դէմ, կամենալով տուրք տալ իր շրջապատում տիրող տրամադրութեան: Աբովեան հոգեկան տարտամ դրութեան մէջ էր, երբ հասաւ փետրւարեան յեղափոխութեան համբաւը, որ կայծակի նման ճեղքեց խաւարը եւ լուսաւոր ուղի բաց արեց նրա առաջ: Այսպէս է մտածում Ա. Բակունց: Բայց չէ պարզում, թէ ի՞նչն է իսկապէս քաշում Աբովեանին, թրքական լաւատեսութիւնը, թէ Փրանսական յեղափոխութիւնը: Թւում է թէ գկայսերն կայսեր տալու ցանկութեամբ աշխատել է լծել խորհրդային արտաքին քաղաքականութեան երկու սրավար նօրդները՝ յեղափոխութիւն եւ տաճկական բարեկամութիւն, Աբովեանի, հայ վերածնունդի հօր, կառքին, այն կառքին, որ պիտի տանէր նրան դէպի խորհրդաւոր անյայտութիւն...

Աբովեանի ընկեր Ս. Նաղարեանը այն միտքն էր յայտնել, որ Աբովեան յուսահատութեան տխուր ժամին թերեւս ինքնասպան է եղել: Արեւմտահայ Ստեփան Ոսկանը հաւանական է համարում, որ աքսորւած լինի Սիւրի: Կան մարդիկ, որոնց վտիտ

միտքը ուրիշ պատճառ չէ գտել քան այն, որ արատաւոր սիրոյ գոհ է եղել: Կարելի է բնաւին արհամարհել այս ենթադրութիւնը, ինչպէս վարւել է պ. Բակունց եւ որ նրան պատիւ է բերում: Արովեանի վերջին ժամերը այնքան տաղնապալից են, որ սիրոյ մարմանջ տեղ չէր կարող ունենալ նրա յուզումնալից հոգու մէջ: Երեւանի լոթիների վայել ենթադրութիւն է, ինչպէս որ վերջերս գրչի մի ստահակ անվարժ մտրուկի սանձարձակութեամբ փորձեց սմբակահարել նշանաւոր հայի յիշատակը, իր հոգեկան հիւանդութիւնից բաժին հանելով պաշտելի անձին:

Ա. Բակունց իրաւունք ունի, երբ յետ է մղում սիրային արկածի ենթադրութիւնը, բայց սխալում է, կարծելով որ հայ քաղքենութեան դէպի խեղճ թուրքերը ունեցած ատելութիւնից է ծագել այդ վարկածը: Այս պատճառաբանութեան համեմը եւս աւելորդ է: Բնականն այն է, որ վատ ենթադրութիւնը բխում է վատ մարդկանցից: Յայտնաւոր յայտնած բոլոր ենթադրութիւններից այն, որ պատկանում է Ա. Բակունցին, ամենէն աւելի է համապատասխանում Արովեանի հոգեկան դրութեան: Արովեան այն անձերիցն էր, որ աշխարհ են դալիս խորհուրդը ճակատին եւ երազները հոգում: Բնութեան այդպիսի ընտրանիների համար իրականութիւնը թանգ է այն չափով, որչափ նա հնարաւոր դաշտ է ներկայացնում երազների համար: Հակառակ դէպքում, իրականութիւնը կորցնում է իր արժէքը եւ երազներն են դառնում տիրական եւ քաշում դէպի այլ դաշտեր: Ա. Բակունց բանաստեղծ է եւ ըմբռնել է Արովեանի հոգեբանութիւնը: Եթէ կարողանար հիմնաւորել իր ենթադրութիւնը, մի նոր ծաղիկ ձգած կը լինէր անյայտ շիրիմի վրա: Տաճկահայաստան անցնելը, եթէ հաստատէր, մի նոր դափնի կը բերէր Արովեանին, որպէս նախակարգապետի այն գործունէութեան, որին հետագայ սերունդները պէտք է կապէին հայութեան քաղաքական անուրջները:

Սակայն, Ա. Բակունցի ենթադրութիւնը հեռու է իսկութիւնից, բանաստեղծական տեսութիւն է:

Արովեանի կորուստը որոնելու է Երեւանում, ո՛չ Երեւանից դուրս: Ապրիլ ամսին, երբ անհետացաւ Արովեան, Այրարատեան դաշտը, եթէ ոչ ամբողջ Հայ երկիրը, փայլում է դարձան բոլոր պճրանքով: Գարնանացանի ժամանակ է, դաշտերը լի աշխատաւոր ձեռքերի հոծ բազմութեամբ: Անկարելի է, որ եւրոպական զգեստով մի մարդ անցնէր Երեւանից դէպի Երասխ, առանց ուշադրութիւն գրաւելու: Հայ գիւղացին դիտող եւ դնող է: Մեղնից ամէն ոք գիտէ անձնական փորձով: Երեւանից տանող ճա-

նապարհները անքնակ եւ խոպան վայրերով չեն անցնում: Միթէ՞ հնարաւոր է, որ ոչ մի աչք տեսած չլինէր օտարական ուղեւորին: Երեւանում Աբովեան երկու աշկարայ թշնամի ունէր. այդ դաւառապետն էր եւ ոստիկանապետը, երկրի զոյգ զօրաւորները: Երկու տարի առաջ, 1846ին, յաջողել էին Աբովեանին երեքօրեայ բանտարկութեան ենթարկել: Անդուշութիւն կը լինէր սրանց օձիքը բաց թողնել եւ պէտք է մշտապէս կասկածի տակ պահել մինչեւ խնդրի վերջնական լուծումը: Ստեփան Ոսկանի երկիւղն այնքան էլ անհիմն չէ. հարկաւ ոչ աքսորի իմաստով: Աբովեան վտանգաւոր անձ չէր ճանաչւած բարձրագոյն իշխանութեան աչքում, որպէսզի խօսք լինէր Սիբիրի մասին: Սակայն, այլ է բարձրագոյն իշխանութիւնը եւ ա՛յլ դաւառականը: Կովկասեան դաւառապետութիւնն ու ոստիկանութիւնը երբեք իր բարձրութեան վրա չեն եղել կանգնած: Հայ-թրքական կոտորածների ժամանակ երեւաց նրանց էութիւնը: Ի՞նչ էին ներկայացնում, որպէս մարդ եւ պաշտօնեայ, դաւառապետ Բլաւացկի եւ մանաւանդ ոստիկանապետ Մորոխովեց: Անշուշտ, աւելի վստահելի տիպեր չէին, քան նրանց յաջորդները մեր օրերում: Աբովեան աննշան ոմն չէր. քաղաքի առաջին մտաւորականը, տեղական հասարակութեան աչքը, եւրոպական գիտնական ուղեւորների առաջնորդը, օր ցերեկով անհետանում է եւ ոստիկանութիւնը չէ կարողանում գտնել: Այս ապիկարութիւնը աւելի քան կասկածելի է: Երբ ոստիկանապետը, որ անձամբ ներկայ էր եղել դրամական հաշիւների քննութեան եւ ոչ մի գեղծում չէր գտել, մի ամիս յետոյ դիմում է դպրոցի տեսչին եւ հարցնում, արդեոք դրամական վատնում չէ՞ դործել Աբովեան, սրանով արդէն մատնում է իր դերասանութիւնը: Իսկ դերասանութիւնը գործի մէջ մի վարագոյր է, որ սքողում է որոնելի իսկութիւնը:

Այսպէս, Աբովեանի դատը մնում է առ այժմ բաց եւ երկու պաշտօնեաները, որպէս միակ մեղադրեալներ, պիտի կրեն պատասխանատուութեան ծանրութիւնը՝ մինչեւ որ նոր փաստեր անպարտ արձակեն կամ դատապարտեն:

Ա. Բաիկունցի աշխատութիւնը, ամէն պարագային, մի կարեւոր նպաստ է գործին շնորհիւ նոր նիւթերի եւ նոր մեկնաբանութեան: Ձեռք կարող չնկատել, որ գիրքը աւելի պիտի շահէր, եթէ լեզուն եւ ոճը խնամւած լինէին, ինչ որ սպասելի էր մի վիպագրից: